

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ім. Г.С.СКОВОРОДИ

На правах рукопису

САЗОНОВА Ярослава Юріївна

**МІЖРІВНЕВІ ЗВ'ЯЗКИ У СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(НА МАТЕРІАЛІ ДІЄСЛІВ З БЕЗОСОБОВИМ КОНСТРУКТИВ-
НО ЗВ'ЯЗАНИМ ЗНАЧЕННЯМ)**

10.02.01 - українська мова

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

00742976 (Z)

Дисертація є рукописом.

Робота виконана у секторі української мови Харківського державного педагогічного університету ім.Г.С.Сковороди.

- Науковий керівник - доктор філологічних наук,
професор
Лисиченко Лідія Андріївна
- Офіційні опоненти - доктор філологічних наук,
професор
Калашник Володимир Семенович
- кандидат філологічних наук,
доцент
Нелюба Анатолій Миколайович
- Провідна установа - Дніпропетровський державний
університет

Захист відбудеться "26" червня 1997 року о 14 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 02.26.03 у Харківському державному педагогічному університеті ім. Г.С.Сковороди за адресою: 310168 м.Харків, вул.Блюхера, 2, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Харківського державного педагогічного університету ім.Г.С.Сковороди.

Автореферат розіслано

"26" травня 1997 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Олексенко О.А.

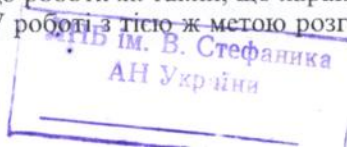
Вивчення мовних явищ на окремих рівнях сягнуло такої межі, коли глибокого дослідження вимагають міжрівневі системні зв'язки. Це повною мірою стосується і лексичної семантики. Одним із проявів таких зв'язків є виникнення і функціонування лінгвально зв'язаних значень. Хоч В.В.Виноградов давно привернув увагу дослідників до цього типу лексичних значень, однак і досі такі типи, як конструктивно зв'язані, функціонально-синтаксично зв'язані та інші, на конкретному матеріалі досліджувалися мало.

У цій дисертації розглядаються міжрівневі зв'язки в українській мові, пов'язані із функціонуванням безособових конструктивно зв'язаних значень дієслів.

У науковій літературі останніх десятиріч з'явилася ряд робіт, присвячених вивченню лексичних значень, які розрізняються за допомогою додаткових мовних чинників, зокрема граматичних конструкцій. Однак окремі частини мови (особливо дієслова) у цьому аспекті досліджені мало. Тому новизна роботи полягає у виділенні видів конструктивно зв'язаних значень дієслова в українській мові і в аналізі та характеристиці одного з них - безособового, який не був предметом дослідження під обраним нами кутом зору. На матеріалі цих значень виразно виявляється зв'язок семантики з синтаксисом, морфологією і словотворенням.

Актуальність роботи полягає в тому, що вона входить до кола проблем, присвячених системному аналізу лексичного значення як з гносеологічного, так і з ономасіологічного погляду, що відповідає сучасній увазі дослідників до антиномії "людина - мова".

Матеріалом дослідження послужила складена автором картотека з близько 5000 вибірок із текстів художньої літератури. Обмеженість художньою літературою пояснюється тим, що безособові конструктивно зв'язані значення переважають у розмовному і художньому стилях. Добиралися тексти, які мають у своєму складі дієслова з конструктивно зв'язаним значенням, що реалізуються тільки в тій чи іншій формі або конструкції, зокрема в безособовій. До уваги не бралися оказіональні, образні значення дієслів, діалектні та просторічні. Однак враховувалося, що семантична структура слова є динамічною і в багатьох випадках важко розмежувати значення слова і вживання, тому подібний матеріал включався до роботи як такий, що характеризує динаміку значення слова. У роботі з тією ж метою розгляда-

ються випадки, перехідні між особовими й безособовими конструкціями. Для з'ясування значень була створена картотека дефініцій за Словником української мови.

Предметом дослідження є зв'язки безособових конструктивно зв'язаних значень з різними рівнями української мови. Об'єктом дослідження є похідні безособові конструктивно зв'язані значення.

Мета роботи полягає у виявленні особливостей безособових конструктивно зв'язаних значень дієслова в українській мові.

Дослідницькі завдання роботи:

1) виявити основні види конструктивно зв'язаних значень дієслова в українській мові;

2) виділити і дати загальну характеристику безособових конструктивно зв'язаних значень дієслова;

3) схарактеризувати міжрівневі зв'язки безособових конструктивно зв'язаних значень дієслова з погляду зміни їх перехідності і валентності та ролі цих останніх у вияві похідних безособових значень;

4) схарактеризувати співвідносність логічних і лінгвістичних категорій у синтаксичних конструкціях із безособовими конструктивно зв'язаними значеннями, і в цьому світлі зробити аналіз перехідних явищ від особовості до безособовості в українському дієслові;

5) розглянути різні групи дієслів, що мають здатність розвивати безособові значення, з лексико-семантичного і лексико-граматичного погляду.

Методологічною основою дослідження є філософська концепція про діалектичний зв'язок і взаємодію мови і мислення та вчення про складне структурування мовної системи.

Для вирішення поставлених завдань у роботі використані такі описові методи дослідження:

1) системний структурно-семантичний аналіз, зокрема аналіз словникових дефініцій для об'єктивного визначення семного складу мотивуючого і мотивованого значень;

2) дистрибутивний аналіз, який дозволяє "визначити кожний елемент через множину оточень, у яких він зустрічається"¹.

¹ Васильєв Л.М. Семантические классы русского глагола (глаголы чувства, речи, мысли и поведения): Дис. ... док. фил. наук. - Уфа, 1970. - С.173.

3) компонентний аналіз як метод семантичного дослідження, при якому беруться до уваги не тільки окремі значення слова, а й їх елементарні, далі неподільні складники - семи;

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що на основі аналізу значного фактичного матеріалу робляться теоретичні узагальнення щодо видів, специфіки конструктивно зв'язаних значень дієслова взагалі і щодо мовних засобів вираження імперсональності в дієсловах української мови. Важливим у теоретичному плані є положення про існування в українській мові перехідних від персональності до імперсональності конструкцій, які виявляють типологічно спільні явища української мови з іншими індоєвропейськими мовами. До теоретичного аспекту роботи належить також структурно-граматична й семантична характеристика типів безособових конструктивно зв'язаних значень дієслів, а також характеристика співвідносності логічних і лінгвістичних категорій у синтаксичних конструкціях із безособовими конструктивно зв'язаними значеннями дієслів, що дає додатковий матеріал для вивчення зв'язку мови й мислення.

Практичне застосування робота знайде в лексикографічній практиці, в укладанні підручників і посібників, у викладанні української мови в середній і вищій школі, в стилістиці, в спецкурсах і спецсеминарах з лексичної семантики української мови.

На захист виносяться такі положення:

- в українській мові існує значна група дієслів, переносне значення яких зв'язане безособовою синтаксичною конструкцією, тому група безособових дієслів не є замкнутою, як це інколи уявляється, а становить собою відкритий ряд;

- для системи українського дієслова характерні, крім безособових, конструкції перехідного типу з формальним підметом **щось**, які типологічно співвідносні, наприклад, з німецькими конструкціями з **es** та **man** або англійськими з **it**, що є виявом універсальності логіко-граматичної категорії імперсональності;

- безособові конструктивно зв'язані значення взаємодіють із лексичною семантикою, з граматичною структурою мови, а подекуди - з морфемним складом. Ці зв'язки характеризують міжрівневі відношення цих значень;

- однією з ознак безособових конструктивно зв'язаних значень є втрата лівосторонньої валентності, орієнтованої на граматичний підмет, і зміна правосторонньої валентності як граматичної (пов'язаної з віднесеністю мотивуючого і мотивованого зна-

чень до перехідних чи неперехідних), так і лексичної, зумовленої зміною семного складу мотивованого значення;

- розвиток безособових конструктивно зв'язаних значень дієслова властивий мотивуючим словам таких семантичних груп: "фізичний вплив", "психічний вплив", "фізичний стан", "якісна зміна стану", "мисленнєвий процес", "посесивні дієслова", "психічний стан", "зміна кольору", "якісна зміна у розмірі, обсязі тощо";

- дієслово у похідному безособовому значенні внаслідок зміни семантики може переходити до інших семантичних груп.

Структура дисертації. Дисертація складається із вступу, чотирьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури.

Апробація результатів роботи. Основні положення та результати дослідження обговорювалися на засіданнях сектора української мови, були викладені в доповідях на щорічних підсумкових наукових конференціях професорсько-викладацького складу Харківського державного педагогічного університету ім.Г.С.Сковороди, на Харківській міжвузівській науково-теоретичній конференції "Тенденції розвитку української літератури та літературної критики нових часів" (1996 р.) та на міжнародній науковій конференції МАВРМЛ "Язык. Культура. Взаимопонимание" у м. Львові (1997 р.)

У вступі обґрунтовується вибір теми, її актуальність і новизна, предмет, мета, завдання й методи дослідження, його матеріал, теоретичне і практичне значення роботи, формулюються основні положення, що виносяться на захист.

У першому розділі "Теоретичні засади дослідження" розглядаються проблеми, пов'язані з вивченням лінгвально зв'язаних лексичних значень у сучасному мовознавстві, і визначаються види конструктивно зв'язаних значень у системі дієслова. Обраний для дослідження вид конструктивно зв'язаних значень - похідне безособове - вимагає розгляду безособовості як лінгвістичної і логічної категорії. Відповідно до перелічених теоретичних проблем перший розділ поділяється на чотири параграфи.

У першому параграфі аналізуються погляди вчених на лексичні значення, зв'язані у функціонуванні внутрішньомовними факторами, до яких В.В.Виноградов відносив і конструктивно зв'язані (організовані) значення. Мовознавці, які спеціально вивчали конструктивно зв'язані значення, звертали увагу на те, що цей тип поширений у частинах мови, які здатні до керування

залежним словом, - дієсловах і іменниках, причому в дієсловах цей тип лексичного значення представлений дуже широко, що стало приводом до вивчення конструктивно зв'язаних значень переважно на матеріалі дієслів Ю.Д.Апресяном, Р.В.Туркіною, Г.І.Перельманом. На матеріалі української мови теоретичні засади виділення конструктивно зв'язаних значень розроблені Л.А.Лисиченко. Проаналізована література і матеріал дослідження дозволили виділити такі ознаки конструктивно зв'язаних значень дієслів:

- предметно-сміслова неповнота поза конструкцією;
- обов'язкове доповнення такої неповноти суворо визначеною граматичною конструкцією;
- граматична конструкція може містити обов'язкові граматично залежні слова, а може доповнювати семантику зв'язаного значення своїм морфолого-синтаксичним значенням;
- більшість конструктивно зв'язаних значень дієслів є результатом вторинної номінації;
- основу семантики конструктивно зв'язаних значень дієслів становить сигніфікативний компонент.

У другому параграфі подається класифікація видів конструктивно зв'язаних значень дієслів української мови, основою для якої стали морфолого-синтаксичні особливості цих значень:

1. Конструктивно організовані, тобто ті, реалізація яких здійснюється на рівні синтаксичного словосполучення. Вони в свою чергу поділяються на:

а) власне конструктивно зв'язані, семантика яких виявляється у зміні категорії перехідності/неперехідності. Наприклад, дієслово **межувати**, перехідне у мотивуючому значенні, стає неперехідним у мотивованому: "*В ті літа, коли межували землю, батько нашого пана по підказці Сологанового діда відчикрижив од церкви 80 десятин*" (Стельмах) - "*Зараз із кухнею межувала маленька кімната*" (Мартович);

б) конструктивно обмежені, які мають обмеження у відмінковому керуванні. Наприклад, одне із значень дієслова **перебиратися** "переміщатися, переходити з одного місця на інше" реалізує себе тільки у конструкції з залежним іменником у знахідному відмінку з прийменником **на**, в: "*Варта перебралася знадвору в теплий засторонок*" (Качура);

в) конструктивно зумовлені значення. Специфіка цього типу полягає в приматі синтаксичної конструкції над семантикою. Увагу привертають ті дієслова, окремі значення яких, маючи

різний рівень семантичної редукції, виконують функцію граматичного супутника інфінітива. Це дієслова каузативні, модальні, фазисні. Наприклад, **любити** - “відчувати глибоку відданість, прив’язаність до кого-, чого-небудь” - “мати інтерес, потяг до чого-небудь” (“*Я страшенно люблю читати,*” - казав я, - різні книжки” (Яновський).

2. Значення дієслів, реалізація яких можлива тільки в певній формі, тобто морфологічно зв’язані:

а) дієслова, значення яких диференціюються граматичним значенням доданого чи недоконаного виду. Наприклад, **вибивати** - “тільки док., перех. Побити кого-небудь” (“*Та й вибили поповича дрібними різками*”) (Щоголів) - “тільки недок., перех. і неперех. Стукаючи, ударяючи, видобувати звуки в певному ритмі, в такт якійсь мелодії і т.ін.” (“*Кастаньети ... вибивають іспанський мотив*” (Муратов);

б) дієслова, значення яких реалізується за допомогою закріпленої форми, що передає граматичне значення наказового способу. Наприклад, дієслово **глядіти** в одному з переносних значень вживається тільки в формі наказового способу, виражаючи застереження або погрозу: “*Глядіть, щоб не було чого і Андрію*” (Коцюбинський);

в) дієслова, які через характер семантики своїх окремих значень не можуть стосуватися мовця, співрозмовника, тобто можуть виражати дію, що характеризує тільки неістот. Такі значення дієслів функціонують у формі 3-ї особи. Наприклад, дієслово **кусатися** у переносному значенні “коштувати надто дорого”: “*Ой, хліб тепер кусається*” (Косенко).

Дієслова з безособовим конструктивно зв’язаним значенням обрані для вивчення з кількох причин:

1) цей тип значень дієслів поширений у сучасній українській мові і становить значний шар у дієслівній системі, який, незважаючи на свою продуктивність, мало досліджений;

2) безособові конструктивно зв’язані значення перебувають на межі між власне конструктивно організованими і морфологічно зв’язаними значеннями, а тому становлять інтерес як об’єкт дослідження міжрівневих зв’язків у мові;

3) імперсональність дієслова може бути, по-перше, викликана позамовними факторами - відсутністю суб’єкта дії в об’єктивній реальності (“*Не веселять очей густі, довгі ряди кіп, не луна у яру дзвін коси; голо й сумно, подихає осінню*” (Винниченко), по-друге, вона може бути граматично формальною (*мені болить*),

по-третє, вона може бути семантично формальною з граматично наявним але семантично нульовим суб'єктом дії (*"Щось тихо застукало з вулиці в вікно"* (Винниченко)).

У третьому параграфі аналізується стан вивчення безособовості дієслів. Дієслова, що виражають імперсональність, розглядали Ф.І.Буслаєв, Ю.В.Шевельов, В.М.Русанівський, І.І.Слинько, В.Д.Горяний. Ними розроблені різні класифікації безособових дієслів, одні з яких ґрунтуються на синтаксичному підході, інші - на семантико-синтаксичному. Найбільш прийнятною для вирішення завдань цього дисертаційного дослідження виявилась класифікація І.І.Слинька, який враховує граматичне, синтаксичне і певною мірою логічне вираження безособовості, оскільки формування безособової синтаксичної конструкції пов'язане не тільки з граматичним статусом відповідного дієслова, а і з його семантикою, яка формується за законом мовної аналогії.

У четвертому параграфі аналізуються зміни в предметно-понятійному ядрі лексичного значення безособових ЛСВ, що вимагає звернення до логіки суб'єктно-предикатних відношень. Основоположним є той факт, що людина мислить структурами, в яких обов'язкові суб'єкт, предикат і зв'язка, але реалізація цих суджень у мові не завжди відбувається у формі речення з підметом і присудком. Причому логічна будова суджень інтернаціональна, будова ж речення національна і визначається сукупністю лексико-граматичних особливостей певної мови. Ряд мовознавців (П.Ф.Фортунатов, Г.Пауль, М.І.Карінський, П.В.Копнін, І.І.Слинько) вважають, що в безособових реченнях суб'єкт судження існує, хоч і не має окремого словесного вираження. Інші ж (В.В.Бабайцева, Б.М.Владиславлев, П.С.Попов) розглядають такі речення як вираз безсуб'єктного судження. У дисертації доводиться думка, що симетрична формула судження "суб'єкт-зв'язка-предикат", закладена в мозок людини, вимагає виправлення асиметричної будови безособової конструкції. Це здійснюється за рахунок різних форм вираження суб'єкта, що впливає на ступінь згорнутості логіко-граматичної моделі речення. У роботі розрізняються такі ступені імперсональності у досліджуваних конструктивно зв'язаних значеннях:

1) дієслова семантичної групи "стан навколишнього середовища" підгруп "загальний стан природи" і "стан світлового дня". Вони найбільш наближені до власне безособових дієслів (посвітлішало, посвіжіло);

2) дієслова семантичної групи “модальне значення належності”. Незважаючи на залежний від них непрямий суб’єкт у формі давального відмінка, ми відносимо їх до дієслів з високим ступенем імперсональності, тому що у реченні вони функціонують як зв’язки (*лишається, належить*);

3) перехідні дієслова семантичних груп “фізичний” і “психічний стан”, “фізичний вплив” (*колотило кого, розпирало кого, що, метляло кого, що*). В семантиці цих дієслів закладений натяк на невідомі сили, що впливають на об’єкт;

4) дієслова груп “фізичний” і “психічний стан”, уживання яких можливе в особових конструкціях з формальним підметом **щось** без зміни лексичного значення. Як правило, такі дієслова поширені іменником на позначення місця болю тощо у формі місцевого відмінка з прийменником (*колотило у грудях, мішалось в голові*);

5) дієслова групи “кількісне значення” і дієслова семантичної групи “фізичний стан” із залежним іменником у давальному відмінку на позначення особи (*йому покращало*). Після логічної трансформації суб’єкт думки легко відновлюється, але він більш абстрактний, ніж лексичне значення іменника - непрямого суб’єкта цієї конструкції (*коней більшало* - кількість коней збільшилася; *йому покращало* - стан його покращав);

6) дієслова групи “психічний стан” із постфіксом **-ся** (*йому не говорилось*). У конструкціях з цими дієсловами можлива логічна трансформація - *він не говорить*;

7) дієслова груп “фізичний вплив” і “стан навколишнього середовища” підгрупи “одоративні дієслова”. Дієслова, що входять до вказаних груп, обов’язково сполучаються з іменником в орудному відмінку, який і є логічним суб’єктом дії (*привалило камінням, пре карболкою*).

На тлі динаміки розвитку мови природніми уявляються перехідні від імперсональності до персональності конструкції з формальним підметом **щось** (“*Щось од стини розлазиться холодними мурашками по всьому тілу*” (Коцюбинський)). Аналогічне явище спостерігається і в англійській та німецькій мовах, де *it* та *es, man* служать для компенсації біномінальної структури.

Розділ другий “Валентнісні перетворення, що супроводжують виникнення безособових конструктивно зв’язаних значень дієслова” складається з двох параграфів. У першому параграфі розглядається теорія валентності та її значення для вивчен-

ня семантики дієслова, оскільки дієслово є основною синтагматично значущою мовною одиницею.

Теорія валентності веде свій початок від робіт Л.Теньєра та Ч.Філлімора. Дослідники висловлюють різні погляди на поняття валентності. У дисертації валентність визначається як “здатність тієї чи іншої частини мови створювати навколо себе відкриті позиції, які можуть бути заповнені облігаторними або факультативними актантами”¹. Згідно з цим визначенням розрізняється обов’язкова і необов’язкова валентність. Для зручності вона поділяється на валентність ліворуч і праворуч.

Валентнісні особливості дієслів у безособовому конструктивно зв’язаному значенні пов’язані з валентнісними характеристиками мотивуючого значення дієслова, які насамперед виявляються в категорії перехідності\неперехідності.

У другому параграфі згідно з викладеним вище положенням аналізується зміна перехідності і пов’язані з нею семантичні характеристики безособових конструктивно зв’язаних значень у порівнянні з мотивуючими значеннями дієслів. Відповідно до цих змін виділяються такі групи дієслів:

1. Дієслова, які в похідному значенні зберігають перехідність, властиву мотивуючому значенню: V+Na → V+Na (*поналивати калюжі - поналивало городину*).

2. Перехідні дієслова, які в похідному безособовому значенні перетворюються на неперехідні: V+Na → V+Pr+Ni (*колоти руку - у грудях коле*).

3. Перехідні дієслова, які утворюють похідне безособове значення з постфіксом *-ся* і при цьому втрачають перехідність: V+Na → Vrefl, Vrefl+Nd (*робити справу - робиться йому добре робиться*).

4. Безособові неперехідні дієслова, що мають при собі орудний відмінок іменника і утворені від перехідних: V+Na → V+Ni (*несе мене ріка у фантастичному човні - несе холодом*).

5. Безособові дієслова, утворені від перехідних особових, які можуть уживатися з обома граматичними значеннями: V+Na → V+Na, V+Nd (*закласти вікно - заклало вуха, чи вам заклало*).

6. Перехідні безособові дієслова, в яких категорія перехідності\неперехідності у прямому значенні не виконує семантико-

¹ Кудрявцева В.А. Соотношение явных и скрытых значений в семантике производного слова. - Алма-Ата, 1991. - С.7.

диференціюючої функції: V+Na, V+Ni → V+Na (*вітер метляє білизну, буря метляє деревами - потяг метляло*)¹.

Дієслова всіх семантичних груп з неперехідним мотивуючим значенням зберігають неперехідність і в мотивованому безособовому значенні.

Розділ третій має назву “Семантична класифікація дієслів, яким властиві безособові конструктивно зв’язані значення”. Безособові конструктивно зв’язані значення можуть формуватися у структурі дієслів, мотивуюче значення яких належить до певних семантичних груп. Дієслова з безособовим конструктивно зв’язаним значенням змінюють семантику, утворюючи такі семантичні групи:

1) дієслова із значенням фізичного стану людини (**кидати, нудити, робитися, перевалювати** тощо);

2) дієслова із значенням психічного стану людини (**колотити, мішатися, працюватися** тощо);

3) дієслова із значенням стану навколишнього середовища (**нести, повівати, посвіжіти** тощо);

4) дієслова із значенням фізичного впливу на об’єкт дії (**кидати, метляти, привалювати** тощо)

5) дієслова із значенням психічного впливу на об’єкт дії (**діставатися, перепадати, попадати, приходитися**);

6) дієслова модального значення належності (**лишатися, належати, приходитися**);

7) дієслова із кількісним значенням (**більшати/побільшати, меншати/поменшати, прибавлятися**).

Розділ четвертий має назву “Семантичні зміни в групах безособових конструктивно зв’язаних значень”. У ньому докладно описуються зміни в семантиці мотивуючого слова, що призводять до виникнення нового безособового конструктивно зв’язаного значення, та зміни валентності, пов’язані з семантичними зрушеннями у мотивуючому та мотивованому значеннях. Аналіз здійснюється за виділеними семантичними групами похідних конструктивно зв’язаних значень.

До семантичної групи “фізичний стан людини” перейшли дієслова, які у мотивуючому значенні належали до груп “фізична дія” (**кидати, давити, колоти**), “якісна зміна стану” (**поліпшати, полегшати, покращати**), “психічний стан” (**нудити**). Дієслова цієї

¹ V - дієслово, Vrefl - дієслово з -ся, Na - іменник у знахідному відмінку, Ni - іменник у місцевому відмінку, Nd - іменник у давальному відмінку, Ni - іменник в орудному відмінку, Pr - прийменник.

групи не мають семантичної однорідності і поділяються на кілька підгруп: а) дієслова, що виражають відчуття болю; б) дієслова власне фізичного стану; в) дієслова якісної зміни фізичного стану. У підгрупі “відчуття болю” дієслово набуває нового значення внаслідок метафоричного переносу за схожістю відчуттів, тобто на основі інтегральної семи “біль”. Диференціальні семи дієслів цієї групи пов’язані з розрізненням якості болю: **колоти** - “гострий біль”, **придавлювати, давити** - “тупий біль”, **підпирати** - “невизначений біль”. Дієслова групи “власне фізичний стан” поєднані архісемою “фізичний стан”. Диференціальні ж семи повністю залежать від характеру дії, названої мотивуючим ЛСВ (*орел клекоче - у грудях клекоче, холодильник морозить - людину морозить*). До групи дієслів на позначення якісної зміни стану належать дієслова **покращати, полегшати, поліпшати, погіршати**, їхня семантична єдність виявляється тісною як у мотивуючому, так і в мотивованому безособовому значеннях: вони поєднані архісемою “якісна зміна стану”, відрізняє ж їх сема “носії якісної ознаки”. Синонімічний ряд дієслів **покращати, полегшати, поліпшати** поєднує інтегральна сема “стати кращим (про стан здоров’я)”.

Виникнення безособових конструктивно зв’язаних значень семантичної групи “фізичний стан людини” супроводжується втратою лівосторонньої валентності, що пов’язане з неможливістю вказівки на безпосереднього виконавця дії, і зміною характеру правосторонньої валентності, яка виражається в появі іменника у формі місцевого (*клекоче у грудях*) чи родового (*підпирає до горла*) відмінка у функції обставини місця. Зміна характеру валентності при вираженні об’єкта дії полягає в тому, що деякі перехідні дієслова у мотивованому значенні зберігають об’єкт у формі іменника в знахідному відмінку (*розпирає сумку - розпирає груди*), а інші - втрачають його (*колоти руку - коле у грудях*).

Як відомо, серед безособових дієслів значну групу становлять дієслова із значенням психічного стану людини. Безособові конструктивно зв’язані значення у цьому не є винятком. До семантичної групи “психічний стан” належать безособові конструктивно зв’язані значення дієслів **говоритися, колотити, мішатися, перевертати, писатися, плакатися, працюватися, робитися**. Архісемою, що поєднує дієслова цієї семантичної групи, є сема “переживання і вияв емоцій людиною”. Ця група поділяється на дві підгрупи: 1) дієслова, що набули безособового похідного зна-

чення у межах полісемантичного слова (**колотити, мішатися, робитися**); 2) дієслова, що набули безособового похідного значення паралельно з процесом морфологізації за допомогою постфікса -ся (**говоритися, писатися** тощо). Аналіз розвитку безособового конструктивно зв'язаного значення у дієсловах психічного стану підгрупи неморфологізованих дієслів дозволяє стверджувати, що граматична й лексична валентність цих дієслів формується відповідно до їх семантичного складу. Усі дієслова розглянутої групи мають обов'язкову валентність праворуч, що реалізує ядерну сему "об"ект дії"; вона виражається іменником або займенником у знахідному (*Гната **колотило***), у давальному (*йому **мішалося***) або у місцевому відмінку з прийменником у (*у нього **мішалося***). Якщо дієслово вказує на прояви психічного стану, що виражаються хворобливим станом якоїсь частини тіла (**мішалося**), воно може мати обов'язковий правосторонній поширювач, який реалізує сему "місце болу" у формі іменника у місцевому відмінку з прийменником у (***мішається в голові***).

Підгрупу морфологізованих дієслів групи "психічний стан" відрізняє архісема "мати бажання, прагнення, натхнення щось робити. Аналогічно до дієслів семантичних груп "психічний стан", "фізичний стан" вони функціонують у конструкції, в якій сема "об"ект-суб"ект дії" реалізується у формі іменника або займенника в давальному відмінку (*йому **писалося***).

Семантична група дієслів, що виражають безособовим конструктивно зв'язаним значенням стан навколишнього середовища, у свою чергу поділяється на три підгрупи: 1) загальний стан природи (**повівати, потягнути, поналивати, посвіжіти**); 2) стан світлового дня (**посвітліти, розсвітати, потемніти**); 3) одоративні дієслова (**віяти, нести, перти, понести**).

Утворення безособових конструктивно зв'язаних значень семантичної групи "стан навколишнього середовища" супроводжується значним обмеженням лексичної і граматичної валентності. Деякі похідні безособові значення набувають оцінних сем (**перти, понести** мають негативну оцінку). Одоративні дієслова, мотивуюче значення яких було перехідне, стали неперехідними, а суб"ект дії наблизився за семантикою до знаряддя дії (***віяло димом***). Дієслова зміни світлового дня максимально наближені за функцією до власне безособових дієслів (***Вечоріє. Темнішає***).

До семантичної групи "фізичний вплив" входять дієслова **привалювати, кидати, метляти, повимивати** тощо. Для цих слів архісемою, завдяки якій вони об'єднані в одну групу, є сема

“фізичний вплив на об’єкт дії”. Для їх семантичної структури характерні такі семантичні компоненти, як наявність об’єкта дії, що виражається в обов’язковій валентності праворуч (зв’язком з іменником у знахідному відмінку), тобто всі дієслова цієї групи перехідні (крім слова **розігріватися**). При перетворенні безособового значення на особове зазнає змін семантичний компонент: деякі мотивуючі значення втрачають сему “суб’єкт дії” взагалі, а деякі трансформують її, при цьому вона перетворюється на сему “суб’єкт-знаряддя дії” і реалізується іменником в орудному відмінку (*повимивало водою*). При виникненні безособового конструктивно зв’язаного значення семантичної групи “фізичний вплив” основні сигніфікативні ознаки мотивуючого значення зберігаються, хоч і зазнають деяких змін на периферії значення (*кидало з боку на бік, понесло до міста*), ці дієслова зберігають основну ознаку фізичної дії, а тому не змінюють семантичної групи (крім дієслова **розігріватися**).

Близькою за семантикою до дієслів психічного стану є група, що виражає психічний вплив на об’єкт дії. Ці безособові конструктивно зв’язані значення дієслів становлять нечисленну групу, до якої належать дієслова **діставатися, попадати, перепадати, приходитися**. Архісемою дієслів цієї групи є сема “зазнавати певних труднощів через кого-, що-небудь”. Процес розвитку безособових конструктивно зв’язаних значень цієї групи відрізняється від інших розглянутих семантичних груп. Втрата особи пояснюється не граматичною аналогією конструктивно зв’язаних значень до власне особових дієслів, а певними перетвореннями у семному складі. Дієслова цієї групи мають практично однакову валентність, а саме: обов’язково поширюються додатком (вираження семи “об’єкт”) у формі іменника або займенника у давальному відмінку (*йому перепадє*), а також мають факультативний зв’язок із додатком у формі іменника або займенника (вираження семи “причина одержання покарання”) у знахідному відмінку (крім дієслова **приходитися**).

Семантична група “модальне значення належності” налічує 5 слів: **лишатися, належати, приходитися** (у трьох значеннях). Поєднані вони архісемою “необхідність щось зробити за певних обставин”. За Т.В.Булигіною та О.Д.Шмельовим, які досліджували вираження належності словами категорії стану, дієслова цієї групи поділяються на дієслова алетичної належності (дія викликана обставинами) - **належати, приходитися**, і дієслова деонтичної модальності (дія пов’язана з нормативною і ненормативною

поведінкою) - **лишатися, приспівати, приходитися** (у двох значеннях). Дієслова, що входять до цієї семантичної групи, розвивають безособове конструктивно зв'язане значення за законом мовної аналогії, коли суб'єкт мислиться як надприродне явище, яке виходить за рамки впливу людини. Для семантики дієслів належності суб'єктом виступають обставини, ситуація, в умовах якої щось діється, або суспільні закони, правила, забобони.

Дослідження семантики дієслів модального значення належності дозволяє зробити припущення, що ця семантична група дієслів наближена за значенням до дієслів-зв'язок, вставних слів та інших частково десемантизованих елементів мови. На користь цього свідчать крайня простота і нерозвинутість їх семантичного складу, а також обов'язкова граматична валентність, що виражається зв'язком з інфінітивом, рідше віддієслівним іменником, частиною складнопідрядного або складносурядного речення тощо.

Розвиток значення належності у межах різних за семантикою багатозначних дієслів можна пояснити наявністю у їх значенні сем "володіння, приналежність" та "буття", "початок буття, існування" (**належати** - "володіння", **приходитися** - "володіння", **лишатися** - "буття", **приспівати** - "початок існування").

Семантична група "кількісне значення" невелика за обсягом, до її складу входять дієслова **більшати/побільшати, меншати/поменшати, прибавлятися**. Архісемою цієї семантичної групи дієслів є сема "зміна кількісного складу". Усі значення виникли на основі дієслів семантичної групи "якісні зміни у розмірі, обсязі, кількості об'єкта" за законом мовної аналогії. Втрата зв'язку з граматичним суб'єктом дії зумовила поєднання в одну сему суб'єкта та об'єкта дії (*коней **більшало**, комарів **поменшало***). Дієслова, що входять до складу групи "кількісне значення" реалізують граматичну валентність формою іменника у родовому відмінку (*снігу **поменшало***).

Вивчення конструктивно зв'язаних безособових значень дієслів в українській мові дозволило зробити висновки:

1. Безособові дієслова в українській мові не є лексично замкненою групою, оскільки вони поповнюються за рахунок виникнення конструктивно зв'язаних значень на ґрунті особових дієслів. Конструктивно зв'язані значення цього типу виникають на рівні мовлення і, закріплюючись у мовній практиці, стають явищем мови. Виникнення і розвиток похідних значень стано-

вить собою процес, тому серед безособових значень дієслів слід розрізняти значення лексичної системи і оказіональні вживання.

2. Про те, що формування системи безособових значень дієслова є складним і тривалим процесом, свідчить той факт, що в українській мові існують перехідні від особових до безособових конструкції, у яких суб'єкт виражається неозначеним займенником *щось*. Ця конструкція є типологічно спільною із безособовими конструкціями в німецькій та англійській мовах.

3. Безособові конструктивно зв'язані значення є виявом міжрівневих зв'язків лексичної семантики, оскільки вони пов'язані з явищами синтаксису (граматична валентність, синтаксична конструкція), лексико-граматичними (категорія перехідності/неперехідності), морфемними (формування безособового значення паралельно з морфологізацією за допомогою постфікса *-ся*) явищами.

4. Диференціальною ознакою, що відрізняє безособове конструктивно зв'язане значення дієслова від мотивуючого особового, є зміна граматичної валентності: втрата валентності зліва, що виявляється у відсутності граматичного суб'єкта, і перетворення її справа. На характер граматичної валентності впливають зміни в семному складі мотивуючого значення: правостороння валентність змінюється у зв'язку з віднесеністю дієслів у мотивуючому та мотивованому значеннях до перехідних чи неперехідних. Зміна правосторонньої лексичної валентності теж залежить від зміни семного складу мотивованого значення.

5. Безособові конструктивно зв'язані значення дієслова виникають у структурі тих дієслів, які мотивуючим значенням належать до семантичних груп: "фізична дія", "фізичний вплив на об'єкт дії", "психічний вплив на об'єкт дії", "психічний стан", "фізичний стан", "якісна зміна обсягу, розміру тощо", "якісна зміна стану", "мисленнєвий процес", "посесивні дієслова", "зміна кольору".

На основі цих груп дієслів виникають безособові значення, що утворюють такі семантичні групи: "фізичний стан", "психічний стан", "стан навколишнього середовища", "фізичний вплив", "психічний вплив", "модальне значення належності", "кількісне значення". У групах "стан навколишнього середовища", "фізичний стан", "психічний стан" існує ще внутрішня семантична класифікація. Спостерігається певна співвідносність між групами мотивуючих і мотивованих значень: "фізичний вплив" → "фізичний стан", "фізичний вплив"; "психічний стан" →

“фізичний стан”, “психічний стан”; “фізична дія”→“психічний стан”, “стан навколишнього середовища”; “психічний вплив”→“психічний стан”; “фізичний стан”→“стан навколишнього середовища”, “фізичний вплив”; “посесивні дієслова”→“модальне значення належності”, “психічний вплив”; “якісна зміна у розмірі, обсязі тощо”→“кількісна зміна”; “якісна зміна стану”→“фізичний стан”; “зміна кольору”→“стан навколишнього середовища”; “мисленнєвий процес”→“психічний стан”.

6. Безособові конструктивно зв’язані значення в багатьох випадках стилістично марковані: вживаються у розмовному мовленні та художній літературі при описах природи, психічного чи фізичного стану людини.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях:

1. Логіко-філософський аспект мовознавчої проблеми імперсональності // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи/ Науковий вісник ХДПУ ім.Г.С.Сковороди. - Харків,1997. - Вип. 2. - С. 37-44.
2. Перехід особового значення дієслів у безособове як процес// Лінгвістичні дослідження/ Науковий вісник ХДПУ ім.Г.С.Сковороди. - Харків, 1997. - Вип. 3. - С.224-227.
3. Модифікація валентності за умови розвитку безособового значення в структурі особових дієслів // Лінгвістичні дослідження/ Науковий вісник ХДПУ ім.Г.С.Сковороди. - Харків, 1997. - Вип. 3. - С.216-222.
4. Суб’єктні відношення у безособових реченнях (логічний аспект) // Язык. Культура. Взаимопонимание/ Материали міжнародної конференції МАПРЯЛ/ Львовський гос. ун-т ім. И.Франко. - Львов, 1997. - С. 367-371.
5. Валентність похідних безособових дієслів. - Харків,1997. - 21 с. - Деп. в УкрІНТЕІ 27.01.97, №111-Уі97.

Сазонова Я.Ю. "Межуровневые связи в системе украинского языка (на материале глаголов с безличным конструктивно связанным значением): Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык. - Харьков. Харьковский государственный педагогический университет им. Г.С.Сковороды, 1997. - Рукопись. - 166 с.

Диссертация защищается в Харьковском государственном педагогическом университете им. Г.С.Сковороды в 1997 г.

В диссертации рассматриваются межуровневые связи в украинском языке, обусловленные функционированием безличных конструктивно связанных значений глаголов. На основе анализа фактического материала выделяются виды конструктивно связанных значений глагола и их специфика, разрабатывается структурно-грамматическая и семантическая характеристика видов безличных конструктивно связанных значений глаголов, а также характеристика соотношения логических и лингвистических категорий в синтаксических конструкциях с безличными конструктивно связанными глаголами.

Sazonova Y.Y. Interlevel connections in the Ukrainian Language (on the material of impersonal verbs with the construction-bound meaning): The thesis is presented to complete for the degree of the candidate of Philological Sciences (the Ukrainian Language - 10.02.01): Kharkov State Pedagogical University named after G.S.Skovoroda, Kharkov, 1997. - Manuscript. - 166 p.

The thesis is defended at Kharkov State Pedagogical University in 1997.

Interlevel connections determined by the functioning of impersonal verbs with the construction-bound meaning in the Ukrainian Language are examined in this thesis. Types of verbal construction-bound meaning and their specificity are singled out on the basis of considerable amount of facts; structural-grammatical and semantic characteristics of the types of impersonal construction-bound verbs are presented in the thesis. Correlation of linguistic and logical categories in syntactic constructions with impersonal verbs are also described in it.

Ключові слова: безособовість, дієслово, конструктивно зв'язане значення, валентність, логічний і граматичний суб'єкт, перехідність/неперехідність, рівні мови.

Підписано до друку 22.05.97. Формат 60x84^{1/16}. Умов. др. а. 0,125.
Папір фінський. Гарнітура Times ET. Тираж 100 прим. Замовл. № 315.
Надруковано на ризографі ООО "КіПі-РІЗО".
310166, м.Харків, пр. Леніна 17а, к. 405.

432663

AB 38.156